

УДК 316.343.652+316.485.26

В. М. Слюсар
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри філософії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАСИЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Трансформаційні суспільні процеси, викликані тривалими конфліктами й необхідністю затвердити нові громадські порядки, супроводжуються, як правило, комплексним насиллям (тобто одночасною реалізацією різних форм, де одна підсилює дію іншої) з переважанням найбільш гострих форм, серед яких можна виділити агресію, залякування, терор, застосування збройної сили. У принципі, усі радикальні соціальні звершення (перебудови, революції, системні реформи) супроводжуються або прямим насиллям у формі терору й репресій, або непрямим насиллям у формі структурних перетворень соціальних інститутів, що впливають на формування світоглядних установок. Насилля з боку новоутвердженої влади або соціальних груп, що ініціюють соціальні трансформації, спрямоване передусім на певні соціальні спільноти і групи, визнані цим суб'єктом насилля основними «перешкодами», «гальмом» змін. Ці групи і є відповідною жертвою, принесеною на вівтар перетворень, вона виконує інтегративну функцію, акумулюючи всю руйнівну енергію суспільства для здійснення якісного стрибка в розвитку суспільства. Тенденційно таким об'єктом насилля постає інтелігенція. Виникає питання: чому саме ця соціальна спільність найчастіше зазнає насилля? Фізичне винищення та моральне приниження інтелігенції завершується початком формування «нової інтелігенції», яка першочергово приноситься в жертву наступним соціальним трансформаціям.

Насилля як соціальний і духовний феномен було предметом філософських роздумів ще з епохи Античності. Наростання його сили й масштабів реалізації, утвердження тотальності насилля, що спостерігається в останні два століття, актуалізували необхідність переосмислення цього феномена та пошуку методів подолання його практичної реалізації. Проблема насилля відображена в роботах П'єра Аснера, Етьєна Балібара, Вальтера Беньяміна, Абдусалама Гусейнова, Володимира Денисова, Славоя Жижека, Рене Жирана, Мішеля Фуко та ін. Специфічною рисою сучасних досліджень можна визначити відхід від вузького розуміння насилля виключно з позицій соціологічного об'єктивізму або із суб'єктивістських позицій. У статті ми будемо виходити з метапарадигмального підходу, сутність якого полягає в інтегральному аналізі соціальної реальності в її структурно-функціональному аспекті і єдності суб'єктивного та об'єктивного.

Мета статті – проаналізувати причини й підстави для утвердження образу інтелігенції як об'єкта насилля в період структурних соціальних трансформацій.

У філософських науках поняття «насилля» позначається як невинуватий й несправедливий використання сили з метою вирішити певні соціальні завдання (це, як правило, призводить до перекошення поставлених, у т. ч. найближчих, цілей), так і примус (дія), що виконується особливою групою або державою для досягнення поставлених цілей (використання сили зводиться до прямого застосування фізичної, психічної або моральної шкоди іншій особі чи державі), а також загроза використання сили [1, с. 114]. Насилля є видом суспільних відносин, у яких одні індивіди чи соціальні групи та класи застосовують до інших примус, завдаючи фізичної, психічної чи моральної шкоди іншим шляхом застосування сили чи погрози її застосування з метою спонукати об'єкт впливу до визначеної поведінки, до певних дій; воно стигматизоване суспільством як «необхідне» та водночас «небажане» застосування сили [2, с. 247]. Насильство, отже,

постає особливим видом впливу людини на людину, метою якого є примус останньої до певної поведінки [3, с. 18]. Хоча неможливо звести насилля лише до комплексу певних дій суб'єкта, оцінених суспільством як такі, що мають негативний характер. Насилля – це насамперед соціокультурний феномен, який є, за визначенням В. Денисова, трансісторичною формою соціального життя, загальним модусом існування людства [4, с. 43]. Насилля в такому трактуванні є іманентно наявним у багатьох соціальних процесах феноменом, виконуючи й деструктивну, і конструктивну функції.

Найбільш гострих форм насилля набуває в період структурних соціальних трансформацій, що супроводжуються масштабними актами насильства щодо тих чи інших соціальних груп і спільнот, визначених суб'єктами насилля як головна причина, що перешкоджає здійсненню успішних соціальних змін. Насилля відбувається у формі як непрямой, так і прямої дії. Об'єктом насилля може бути інтелігенція. Історія, особливо в ХХ столітті, рясніє прикладами масового знищення інтелігенції. Наприклад, «буржуазна» інтелігенція названа В. Леніним «попутниками», тобто людьми, із якими пролетаріат іде разом (здійснюють революцію) до першого перехрестя, а далі, як показала практика, після виконання запропонованого соціального призначення представники інтелігенції були масово винищені. Українізація радянської України в кінці 20-х рр. ХХ століття сприяла зростанню активності національного культурного руху, відродженню спадкоємності формування майже знищеної в громадянській війні інтелігенції. Але вже на початку 1930-х років відбулося тотальне знищення цієї сформованої інтелігенції (в історію воно увійшло під назвою «Розстріляне Вівчарство»). Одним із найбільш жорстоких прикладів знищення інтелігенції в сучасній історії можна назвати «культурну політику» демократичної Кампучії (1976–1979). За 3 роки правління червоних кхмерів під проводом Пол Пота в країні було зруйновано 5 857 шкіл, 796 госпіталів, фельдшерських пунктів і лабораторій, 1 968 храмів, 108 мечетей; під гаслом необхідності подвоїти революційну пильність щодо тих, хто служив у старому апараті влади (техніків, учителів, лікарів, інженерів та ін.), партія проголосила відмову від їхніх професійних послуг, що мало на увазі їх масове винищення; у результаті в живих залишилися одиниці викладачів вищих шкіл (з 725), 207 викладачів ліцеїв (з 2 300), 2 717 шкільних учителів (з 21 311), 54 лікарі (з 487), 15 фармацевтів (з 196), 121 артист (із 1 241) [5]. Утім насилля щодо інтелігентів може відбуватися в більш лояльних, некривавих формах, наприклад, у формі люстрації.

Ці та безліч інших типових історичних фактів актуалізують необхідність аналізу соціальної ролі інтелігенції в період трансформацій. Утвердження нових соціальних норм супроводжується насамперед сакралізацією влади. Це полягає в перетворенні держави й відповідної державної влади в об'єкт, який володіє та роздає благо, що має на меті побудову суспільства загального благоденства. Такий об'єкт ідентифікується як особливий сакральний феномен: Великий Жрець, який має інтимний зв'язок із «темною» сутністю історії, прихованою від усіх інших [6, с. 46]. Але реалізація цієї мети передбачає вирішення побутових, повсякденних проблем, а це стає загрозою втрати сакрального змісту влади. Для посилення ефекту сакралізації новоутвердженої влади актуалізується необхідність створення нової інтелігенції, що інтегрує в собі

як найвищий рівень компетентності, так і святість (непогрішність, чесність, благодійність тощо). Наявна інтелігенція ототожнюється з архаїчними, консервативними порядками, у яких втрачено інтегральний соціальний сакральний зв'язок, із невідповідним рівнем компетентності згідно з новими порядками.

У роботі «До критики насильства» Вальтер Беньямін, аналізуючи проблему встановлення нових соціально-правових відносин, визначив дві форми реалізації насилля: «міфічну» й «божественну». «Міфічне» насилля – правостановлювальне, воно криваве, викликає провину, розплату, діє заради самого життя й вимагає жертв, а «божественне» – правознищувальне, воно смертельне без пролиття крові, діє з метою спокути заради живого, приймаючи жертви [7, с. 196]. Відповідно до запропонованого В. Беньяміном закону коливання насилля, структурні суспільні трансформації являють собою дію «міфічного» насильства, мета застосування якого – встановлення нових соціальних порядків на підставі нових норм (навіть якщо певні норми не змінюються, вони повинні бути знову артикульовані і пройти процедуру правостановлення). Старі норми заперечуються, якщо не відповідають вимогам часу, епохи. Установлені нові соціальні норми функціонують у суспільстві завдяки «божественному» насиллю, використання якого виправдовується необхідністю досягнення цілей, а не як у «міфічному» – причинами використання засобів. «Божественне» насилля стає таким собі символом, знаком, печаткою, затверджується як владне, актуалізуючи організацію й діяльність незгодних верств суспільства, чії представники стають носіями «міфічного» насильства, яке з часом змінить «божественне».

Основною рисою інтелігенції як утвореної, критично мислячої частини суспільства, за визначенням Л. Новікової та І. Сізьомської, можна назвати «творчість культурно-моральних цінностей (форм) і пріоритет суспільних ідеалів, орієнтованих на загальну рівність та інтереси розвитку людини» [7]. Отже, з одного боку, інтелігенція і є основним «хранителем» гуманістичних соціальних порядків, що здійснює «божественне» насилля, протидіючи «міфічному». А з іншого – інтелігенція, здатна навіть на радикальні заходи, є джерелом народження нового «міфічного» насильства в антигуманних суспільних умовах. Затвердження нових соціальних норм завжди вимагає використання коштів, спрямованих проти свободи й навіть життя людини, що, у свою чергу, не відповідає ідеології інтелігенції, котра позиціонується як «інтелектуальна опозиція». Інтелігенція, якщо тільки не зводить це поняття до поняття «народна інтелігенція», що розуміється як особлива соціальна верства, яка складається зі службовців, викладачів, учителів, лікарів, інженерів і діячів мистецтва, на практиці не здатна вчинити тотальне «міфічне» насилля.

Як «інтелектуальна опозиція» інтелігенція приречена стати одним із перших об'єктів «міфічного» насильства, учиненого новою владою. Соціальні трансформації відбуваються з виробництва насилля, як уже зазначалося, з метою зруйнувати чинні норми й установити «свої» нові. Але насилля міметичне (взаємне), воно викликає у відповідь подальшу ескалацію насилля, що викликає «жертвону кризу». Автор концепції «мім етичної» та «жертвної» кризи Рене Жирар у своїх роботах «Брехня романтизму і правда роману», «Насилля і сакральне» і «Козел відпущення» висловив припущення, що якщо в суспільстві закінчується інерція дії початкової жертви, яка виконує інтегральну соціальну функцію, оскільки вбирає в себе всі вияви насилля (тобто всі члени товариства «одностайні» в насильстві до жертви), виникає необхідність здійснити ритуальне жертвопринесення. Воно «захищає одразу весь колектив від його власного насильства, воно звертає весь колектив проти жертв, йому сторонніх» [9, с. 15]. Певна спільність проголошується винуватцем соціальних проблем, що виникають, і «призначається» основним об'єктом насилля. Суб'єкт насилля (Р. Жирар називає його

«гонитель») перекопує себе і громадськість, що, незважаючи на свою слабкість, об'єкт насилля шкідливий, а «стереотипне обвинувачення, яке санкціонує й полегшує це вірування, слугує свого роду посередником, мостом між дециєю індивіда та величезністю соціального тіла» [10, с. 33]. Визнання існує в природі й кризи, і насильства, дозволяє перекласти на жертву, визнану причетною до кризи (тобто «цапом-відбувайлом»), відповідальність за нього.

Базовою є ознака, яка має транскультурний характер, за нею вибирається жертва, соціальна, фізична або духовна «ненормальність» («аномалія»). «Ненормальну» інтелігенцію в капіталістичному суспільстві можна визначити за Фроммівською націленістю на «бути», на відміну від споживчої спрямованості на «мати» іншої частини суспільства. Наступною ознакою можна виділити належність. Жертва («цап відбувайло») повинна бути одночасно і «своїм», і «чужим», а також, відповідно, і ні «своїм», і ні «чужим». Це досить точно визначає соціальний стан інтелігенції, що генерується самим суспільством, але водночас, завдяки креативній здатності щодо соціальних цінностей, відділяється від нього. Отже, інтелігенція як спільність має основні ознаки «жертви» в акті громадського «ритуального» жертвопринесення.

Однією з основних цілей «міфічного» насилля, особливо при затвердженні тоталітарного типу суспільства, також є культивування в соціумі стану загального страху й панування рабського духу. Це дає змогу прискорити затвердження нових соціально-правових норм і перейти до наступної форми насилля – «божественної». Цьому сприяють, з одного боку, силові методи, наприклад, терор, геноцид, введення надзвичайного стану, комендантської години, і заміна моральної оцінки насильства моральною демагогією. Інтелігенція – це «страж моральних параметрів людського буття» [11, с. 4], вона компетентно продукує певні моральні норми, санкціонуючи ті чи інші дії індивідів, груп, влади з позиції добро – зло. Це насамперед стосується насилля, асоційованого в суспільстві зі злом. Але насильницька дія може бути спрямована на благо людини, наприклад, необхідно силою зупинити людину, котра намагається в стані афекту скоїти суїцид. Така дія не вважається насиллям і не несе на собі негативних характеристик, оскільки отримала етичну санкцію на вчинення. Вимушене усунення інтелігенції від моральних санкцій призводить до панування в суспільстві моральної демагогії, сутність якої полягає в забезпеченні самого насилля. У такій спосіб засуджуються будь-які дії проти «нас» (це насилля) і знаходять виправдання будь-які дії проти «них» (це необхідність). У такій ситуації, зазначає А. Гусейнов, «певні суб'єкти узурпують право виступати від імені добра, а своїх опонентів відзначають чорною міткою, перетворюючи їх тим самим у ворогів» [12, с. 10].

Одним із ключових моментів утвердження «божественного» насилля є домінування компетентного насильства над усіма іншими його формами. Тільки компетентність, на думку Г. Гофмайстера, здатна надати насиллю позитивних конотацій [13, с. 45]. Адже якщо пряма дія насилля здатна зламати волю об'єкта, до якого воно звернено, то раціональне (у т. ч. й компетентне) має на меті підпорядкувати його волю. Компетентне насилля залишає за об'єктами можливості відстоювати свою свободу, приймати власні рішення, навіть передбачає спільну участь об'єкта й суб'єкта в скоєнні насилля (наприклад, це чітко простежується в навчальному процесі у взаємодії «вчитель – учень»). Ця форма насилля – один із найефективніших інструментів влади. Разом із тим компетентність є однією з характерних соціально значущих ознак інтелігенції. У ситуації, коли цілі влади та інтелігенції не збігаються, виникає конфлікт, який розв'язується шляхом виключення з механізму компетентного насилля суспільства однієї зі сторін. Як правило, влада, маючи своєму розпорядженню більше ресурсів, монополізує й цю форму насилля.

Глобалізаційні процеси та супутні їм зростання загальної освіченості через продукування в масовій культурі способів спільного прийняття рішень створюють відчуття загальної компетентності. Отже, роль інтелігенції вже незначна, її думка ігнорується. Завдяки різного роду ток-шоу із залученням «фахівців» (досить часто ними можуть бути просто відомі «зірки» шоу-бізнесу) виробляється загальне компетентне «експертне» рішення щодо різних сфер соціального, політичного й культурного життя. Наприклад, завдяки політичним ток-шоу, кожен українець знає мало не напам'ять умови російсько-українських газових угод і механізм розрахунку формули ціни на газ, має власну компетентну думку із цих питань. Заміщення в українському суспільстві інтелігенції, як відзначають П. Саух і Ю. Саух, представниками самообраної та самозакоханної еліти (її ще називають «ною інтелігенцією», «шоу-інтелігенцією», «кар'єрною інтелігенцією» або «декоративною інтелігенцією») призводить до того, що ці «упаковані «народні депутати, підкаблучні політехнологи, шоумени» та «відмічені перстом» артисти у вільний час між шиком Канар і Монако вправляються в софістичних дискусіях про соціальні стандарти, витоки кризи й секрети алгоритму виживання українського народу. Вони розсипаються біблійними цитатами з телеекранів, учать жити «малого українця» у своїх інтерв'ю, освячують сімейні будинки і Євроофіс, стоять поруч із владиками та поводяться так, нібито Бог тільки їм доручив вчити людей визнавати Його, інакше без них він не був би всесильним» [11, с. 3]. Це дає нам змогу проілюструвати форми вияву моральної демагогії в українському суспільстві, що трансформується. Подібну ситуацію можна спостерігати як у багатьох пострадянських суспільствах, так і в інших у період структурних соціальних змін.

Наслідком тотального фізичного або морального знищення інтелігенції є формування в суспільстві базового типу особистості, основними ознаками якої є здатність до повного й беззастережного підпорядкування, приреченість, масовий депресивний стан. Відомі ревізіоністи Голокосту Серж Тіоне та П'єр Гійом у дослідженні історії правління червоних кхмерів у Камбоджі вказують на загальний психічний стан камбоджійців після повалення режиму Пол Пота, коли багато тих, хто вижив, ховали свій сором бути мовчазними рабами, вони не зберегли власні моральні норми, впали в перманентну депресію [14]. Депресивністю певною мірою характеризується й українське суспільство в останні десятиліття, коли інтелігенція була усунена від виконання своїх соціальних ролей. Це надає нам можливість стверджувати, що глобалізація не привела до «кінця інтелігенції», а, навпаки, спонукає суспільство переосмислити її роль і призначення. Водночас перед інтелігенцією знову стоїть актуалізоване в кризові епохальні моменти історії проголошене ще М. Бердяєвим завдання: усвідомити власну винність того, що відбувається, звільнитися від внутрішнього рабства, покласти на себе відповідальність, перестати звинувачувати зовнішні сили [15, с. 193]. Відроджена душа інтелігенції здатна не тільки протистояти насиллю, а й змінити його вектор у протилежну сторону, від об'єкта назад до суб'єкта.

Отже, такі суспільні трансформації, як революції, системні реформи, «перебудови» характеризуються застосуванням комплексного насильства з боку ініціаторів перетворень. Як підтверджує історія, досить часто об'єктом насильства в такі моменти стає інтелігенція. Соціальні групи, які утверджуються як влада, намагаються створювати «нову інтелігенцію», більш компетентну, ніж попередня. Це пояснюється їхнім наміром через «міфічне» насильство встановити нові соціальні норми, «хранителем» яких є інтелігенція, чією характерною рисою є творчість культурно-моральних цінностей, тобто вона – суб'єкт «божественного» насильства. Також, маючи такі соціально-культурні характеристики, як, по-перше, Фроммівську націленість на «бути», що визнається суспільною «аномалією», по-друге, невизначене соціальне становище (ні «свої», ні «чужі»),

інтелігенція призначається жертвою в акті соціального «ритуального» жертвопринесення, здатного інтегрувати суспільство, подолати «міметичну» кризу. В умовах соціальних трансформацій інтелігенція, як правило, усувається від виконання соціальних функцій: видання моральних санкцій (це призводить до панування в суспільстві моральної демагогії) і здійснення компетентного насильства (цю функцію виконують засоби масової інформації, які створюють через ток-шоу відчуття загальної компетентності).

Література

1. Геополітичний словник : [навч. посіб.] / [кол. авт. : П.Ю. Саух, Н.Ю. Бутковська, А.А. Герасимчук та ін.]; за заг. ред. проф. П.Ю. Сауха. – К. : МП Леся, 2010. – 327 с.
2. Слюсар В.М. Деякі зауваження до визначення поняття «насилля»: соціально-філософський аспект / В.М. Слюсар // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – 2015. – № 98. – С. 245–248.
3. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat / H. Hofmeister. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 160 S.
4. Денисов В.В. Философия насилия / В.В. Денисов // Философия и общество. – 2008. – № 1. – С. 39–56.
5. Кампучия: жизнь после смерти / сост. Е. Кобелев. – М. : Политиздат, 1985. – 224 с.
6. Громадянське суспільство: ідеологія і реальність / відпов. редактор М.М. Мокляк. – К., 1997. – 59 с.
7. Benjamin W. Zur Kritik der Gewalt / W. Benjamin // Gesamtelte Schriften, vol. II. 1, herausgegeben von R. Tiedemann e H. Schweppenhauser, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1999. – S. 179–204.
8. Новикова Л.И. Интеллигенция / Л.И. Новикова, И.Н. Сиземская // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. общ.-науч. фонд ; Научно-ред. совет ; предс. В.С. Степин. – М. : Мысль, 2010. – Т. III. – 2009. – С. 130.
9. Жирар Р. Насилие и священное / Р. Жирар ; пер. с фр. Г. Дашевского. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 400 с.
10. Жирар Р. Козел отпущения / Р. Жирар ; пер. с фр. Г. Дашевского. – СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 336 с.
11. Саух П. Интелігенція: між місією і приниженням / П. Саух, Ю. Саух // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 2–8.
12. Гусейнов А.А. Моральная демагогия как форма апологии насилия / А.А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5–12.
13. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat / H. Hofmeister. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – 160 S.
14. Guillaume P. Revisionismus von ultralinks. Die anti-imperialistische Avantgarde / P. Guillaume, S. Thion. – Berlin : eignerverlag, 2006. – 358 S.
15. Бердяев Н. Философская истина и интеллигентская правда / Н. Бердяев // Духовный кризис интеллигенции. – М. : Канон, 1998. – С. 173–193.

Анотація

Слюсар В. М. Інтелігенція як об'єкт насилля: соціально-філософський аспект. – Стаття.

У статті аналізуються причини й засади здійснення насилля над інтелігенцією в умовах соціальних трансформацій, серед яких можна виокремити такі соціальні функції інтелігенції, як творчість культурно-моральних цінностей, надання моральних санкцій, здійснення компетентного насилля. Показано, що інтелігенція є основним «хранителем» гуманістичних соціальних порядків, який здійснює «божественне» насильство, протидіючи «міфічному». А з іншого боку, інтелігенція здатна навіть на радикальні заходи, є джерелом народження нового «міфічного» насильства в антигуманних суспільних умовах. Доводиться, що інтелігенція як спільність має основні ознаки «жертви» в акті соціального «ритуального» жертвопринесення.

Ключові слова: насилля, інтелігенція, «міфічне» та «божественне» насилля, міметична й жертвна криза, компетентне насилля.

Аннотация

Слюсар В. Н. Интеллигенция как объект насилия: социально-философский аспект. – Статья.

В статье анализируются причины и основания совершения насилия над интеллигенцией в условиях общественных трансформаций, среди которых можно выделить такие социальные функции интеллигенции, как творчество культурно-нравственных ценностей, выдача моральных санкций, совершение компетентного насилия. Показано, что интеллигенция есть основным «хранителем» гуманистических социальных порядков, совершающим «божественное» насилие, противодействуя «мифическому». А с другой стороны, интеллигенция способна даже на радикальные меры, является источником рождения нового «мифического» насилия в антигуманных общественных условиях. Доказывается, что интеллигенция как общность имеет основные признаки «жертвы» в акте социального «ритуального» жертвоприношения.

Ключевые слова: насилие, интеллигенция, «мифическое» и «божественное» насилие, миметический и жертвенный кризис, компетентное насилие.

Summary

Slyusar V. M. Intelligentsia as an object of violence: socio-philosophic aspect. – Article.

This article analyzes the reasons and grounds for committing violence against intellectuals in the social transformation, among which are such as social functions as the work of intellectuals and cultural and moral values, moral issue of sanctions, the competent commission of violence. It is shown that intellectuals are the main 'keepers' of humanistic social orders who carries "the divine" violence, opposing "mythical". But on the other hand, intellectuals, who can even provide radical measures, are the source of the birth of the new "mythical" violence, in inhumane social conditions. It is proved that intellectuals as the community has the basic features of "victim" in the act of social "ritual" sacrifice.

Key words: violence, intellectuals, "mythical" and "divine" violence, mimetic and sacrificial crisis, competent violence.